

POLITICKÉ VEDY / POLITICAL SCIENCES

Časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá / Journal for Political Sciences, Modern History, International Relations, security studies

URL of the journal / URL časopisu: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk>

Author(s) / Autor(i): Monika Čambáliková
Article / Článok: Sociálny štát a sociálne občianstvo: Quo vadis?
Publisher / Vydavateľ: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov – UMB Banská Bystrica / Faculty of Political Sciences and International Relations – UMB Banská Bystrica
DOI: <http://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.1.123-141>

Recommended form for quotation of the article / Odporúčaná forma citácie článku:

ČAMBÁLIKOVÁ, M. 2020. Sociálny štát a sociálne občianstvo: Quo vadis?. In *Politické Vedy*. [online]. Vol. 23, No. 1, 2020. ISSN 1335 – 2741, pp. 123-141. Available at: <http://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.1.123-141>

By submitting their contribution the author(s) agreed with the publication of the article on the online page of the journal. The publisher was given the author's / authors' permission to publish and distribute the contribution both in printed and online form. Regarding the interest to publish the article or its part in online or printed form, please contact the editorial board of the journal: politicke.vedy@umb.sk.

Poskytnutím svojho príspevku autor(i) súhlasil(i) so zverejnením článku na internetovej stránke časopisu *Politické vedy*. Vydavateľ získal súhlas autora / autorov s publikovaním a distribúciou príspevku v tlačenej i online verzii. V prípade záujmu publikovať článok alebo jeho časť v online i tlačenej podobe, kontaktujte redakčnú radu časopisu: politicke.vedy@umb.sk.

SOCIÁLNY ŠTÁT A SOCIÁLNE OBČIANSTVO: QUO VADIS?¹

SOCIAL STATE AND SOCIAL CITIZENSHIP: QUO VADIS?

Monika Čambáliková*

ABSTRACT

The social state crisis as well as the post-socialist transformation of society and consequential reforms have been discussed in many studies, but most scholars have analysed and explained them from liberal and libertarian perspectives. This paper draws on the Marshall theory of citizenship when examining these phenomena and emphasizes the social dimension of citizenship and social rights of the citizens. Based on both Slovak and foreign studies and research papers, this article analyses present changes in the labour market (increasing power asymmetry between locally-bound work and global capital, dualization of labour market, precarious forms of employment) as well as shifts in the system of social protection (from universalism to a targeted approach, from rights to legitimizing criteria) and social insurance (from universalism to privatization and commercialization). We must point out that the content of the reforms as well as their political reasoning and social discourse omitted ideas of the social rights and human dignity. In this article, we emphasize the positive effects of the social state, such as the fact that it acknowledges full citizen status, the role of an individual, and maintains social cohesion, stability and the democratic status quo.

Key words: social state, social citizenship, social rights, dignity, flexibility, reforms, legitimacy

Úvod

Európsky sociálny model bol tradične spätý s vysokou mierou ochrany občianskych a zamestnaneckých práv. V súčasnosti sme však svedkami i účastníkmi budovania Európskej únie najmä prostredníctvom trhu a spoločnej

* Prof. PhDr. Monika Čambáliková, CSc. pôsobí ako samostatná vedecká pracovníčka Sociologického ústavu SAV, Slovenská akadémia vied v Bratislave, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: Monika.Cambalikova@savba.sk.

DOI: <http://doi.org/10.24040/politickevedy.2020.23.1.123-141>

¹ Príspevok vznikol v rámci projektu VEGA 2/0152/19 Práca kedysi a v súčasnosti: inštitucionálne, organizačné a interakčné podmienky uskutočňovania povolania.

meny. Sociálna politika ostáva v kompetencii jednotlivých členských štátov EÚ. Tie čelia podobným výzvam a v reakcii na ne prijímajú politiky s podobnými prvkami. Trh práce i systémy sociálnej politiky a sociálneho zabezpečenia európskych štátov sa v čoraz väčšej miere prispôsobujú liberálnemu modelu. Motivované snahou zvyšovať svoju konkurenčnú schopnosť, ako aj potrebou riešiť finančné problémy spôsobené spomalením ekonomického rastu a demografickými zmenami, štáty reagujú aj zvyšovaním princípu aktívacie a adresnosti v sociálnej politike.

Systémy sociálneho zabezpečenia a sociálneho poistenia, ktoré predstavujú kľúčové inštitúcie sociálneho občianstva a v sociálnom štáte boli tradične *povinné a kolektívne (univerzálne)*, sa otvárajú prvkom individuálnej zodpovednosti a dobrovoľnosti, ako aj privatizácii a komercializácii.

Nové formy zamestnania a zamestnávania na flexibilnom trhu práce prispievajú k rastu neistoty v období aktívneho pracovného života a kariéry a tiež spôsobujú pokles odvodov do poisťných systémov. To môže byť nielen ohrozením udržateľnosti týchto systémov, ale tiež zvýšeným rizikom pre občanov, ktorí nie sú poistením dostatočne krytí.

Hľadanie rovnováhy medzi slobodou a istotou (zabezpečením a bezpečím) je dôležitou teoretickou témou a praktickým problémom politických moderných dejín. Za hlavnú hrozbu demokracie sa tradične – a napríklad v období socializmu u nás oprávnene - považovalo upieranie občianskych a politických práv, ergo toho, čo bránilo slobode občana. V súčasnosti však možno rozpoznať aj nebezpečenstvo, ktoré môže prameniť z nedostatku istoty a pocitu bezpečia. V tejto súvislosti **Zygmunt Bauman** argumentuje: *„Ak nám chýba sloboda, nemôžeme sami seba určovať, odporovať a vynútiť si, aby náš hlas platil. Ak nám chýba bezpečie, strácame odhodlanie nachádzať dôvody na odpor a konať v mene spoločnosti, ktorá by lepšie uspokojila ľudské potreby a túžby. V oboch prípadoch je výsledok podobný: oslabenie demokratickej vízie, úpadok schopností politického konania, masívne opustenie politiky a strata zodpovedného občianstva.“* (Bauman, 2004, s. 71)

Stotožňujeme sa s autormi, ktorí sa domnievajú, že je potrebné v súlade s princípmi univerzalizmu ľudských práv a na ich základe usilovať o univerzálnu a kolektívne zaručovanú istotu (zabezpečenie všetkých občanov). Zároveň považujeme za potrebné upozorňovať na jej dôležitosť tým viac, čím menej je vnímaná ako oprávnený cieľ politiky a čím menej sa cení ako hodnota, ktorú treba obhajovať. To nás motivuje k úvahám o sociálnom štáte.

1 Základ sociálneho štátu – sociálne občianstvo

Z definícií sociálneho štátu je nášmu uvažovaniu najbližšia tá, ktorá ho vymedzuje ako takú teoreticko-ideologickú koncepciu a zároveň realizovanú prax, kedy štát zabezpečuje určitú dôstojnú životnú úroveň, ľudskú dôstojnosť a participáciu (občiansku, politickú a sociálnu) pre všetkých občanov na základe ich občianskych, politických a sociálnych práv a prostredníctvom svojej redistributívnej politiky. (Čambáliková, 2009, s. 23)

Pri tomto vysvetľovaní vzťahu sociálneho občianstva a sociálneho štátu vychádzame z reflexie historického vývoja a teoretického definovania občianstva tak, ako ho nastolil anglický sociológ **Thomas Humphery Marshall** v jeho diele *Citizenship and Social Class* z roku 1950. Kľúčovým je **Marshallovo** definovanie občianstva (občianskeho statusu) ako štruktúrovaného celku, pozostávajúceho z troch dimenzií: civil citizenship, political citizenship a social citizenship. Základom týchto troch dimenzií občianstva sú tri súbory práv (*bundles of rights*): občianske práva, politické práva a sociálne práva. Občianske práva (*civil rights*) sú definované ako práva nevyhnutné pre slobodu jednotlivca, označujú sa aj ako práva „negatívne“ („práva od“) v tom zmysle, že obmedzujú ľubovôľu štátnej moci. Politické práva (*political rights*) umožňujú občanovi aktívne participovať na politickom živote. Sociálne práva (*social rights*) zabezpečujú občanovi aspoň minimálny sociálny status a podmienky nevyhnutné pre dôstojný život. Sociálne práva sa označujú aj ako práva „pozitívne“ („práva na“) v zmysle, že občanovi má byť ako právo poskytnuté to, čo zabezpečí jeho ľudskú dôstojnosť a umožní mu žiť dôstojný život podľa štandardov prevažujúcich v danej spoločnosti. Plnoprávnymi členmi spoločnosti sú v duchu **Marshallovej** koncepcie ľudia až vtedy, keď sú nositeľmi občianskeho statusu nielen v zmysle „*civil a political citizenship*“, ale aj v zmysle „*social citizenship*“. Takto chápané občianstvo kladie dôraz na práva občana – na práva politické, občianske a sociálne, na ich vzájomnú podmienenosť a na inštitucionalizáciu všetkých troch druhov práv ako troch dimenzií občianstva.

Proces rozširovania demokracie je v tomto zmysle aj procesom vytvárania inštitúcií, sprostredkujúcich občianstvo vo všetkých jeho dimenziách: politickej, občianskej a sociálnej. Vo vzťahu k vyspelej demokratickej spoločnosti to teda znamená nielen potrebu fungovania inštitúcií medzi občanom a *polis* na jednej a medzi občanom a *thom* na druhej strane, a súbežne nevyhnutnosť existencie inštitúcií, ktoré umožňujú „nepolitickú“ občiansku participáciu prostredníctvom

širokého spektra občianskych, záujmových a iných združení. Znamená to súčasne tiež potrebu fungovania inštitúcií garantujúcich participáciu občana aj na dosiahnutom stupni blahobytu spoločnosti, ktorej je súčasťou.

Ako už **Marshall** ukázal, o realizáciu idey "plnohodnotného" občana či „úplného“ občianstva sa zápasí storočia. Je výsledkom dejinných zápasov a ostrých (nielen názorových) stretov záujmovo odlišných kolektívnych aktérov, je záležitosťou dlhodobého spoločenského vývoja, vývoja právneho poriadku a fungovania príslušných inštitúcií.

Sociálne práva a sociálne občianstvo sú považované za významné modifikácie kapitalistického trhového systému a za vyvažovanie či zmierňovanie niektorých negatívnych aspektov trhovej nerovnosti. Prostredníctvom súboru práv, povinností a záväzkov je občianstvo spôsobom rozdeľovania a prerozdeľovania zdrojov, deľbou benefitov, ako i nákladov a bremien sociálneho života. V tomto zmysle „je občianstvo excelentnou bázou human governance,“ poznamenáva **Keith Faulks** (Faulks, 2000, s. 5) a v našom kontexte by sme snáď mohli povedať, že je excelentnou bázou politiky s ľudskou tvárou.

2 Občianstvo: „liberálna“ a/alebo „sociálna“ vízia

Občianstvo – a najmä sociálne občianstvo – je však koncepcia, o vymedzenie a realizovanie ktorej sa viedol a vedie (nielen ideologický) spor. Spor, ktorý historicky bol a je súčasťou sociálnych a politických zápasov. Je to koncepcia, ktorá umožňuje, aby bola využívaná a mobilizovaná spektrom rozdielnych, ba konkurujúcich si politických síl, spoločenských skupín a iných aktérov.

Spomeňme (v skratke a v zjednodušenej podobe) dve do značnej miery si oponujúce vízie občianstva - liberálnu a sociálnu.

Axiómami liberalizmu sú sloboda jednotlivca a sloboda trhu. Pretože sociálne práva sú realizované prostredníctvom daní a zdaňovania, z hľadiska klasických liberálov sú v tenzii s občianskymi právami, najmä s právom na vlastníctvo. Liberáli sú spravidla skeptickí k role vlády (štátu) a úlohe politiky ako distributéra zdrojov. Slobodu trhu chápajú ako podmienku i prejav slobody jednotlivca. Preto sloboda trhu, sloboda jednotlivca a súkromné vlastníctvo musia byť chránené prostredníctvom občianskych práv.

V koncepcii liberalizmu sú občianske, politické a sociálne práva chápané ako rozličné druhy práv. Zjednodušene: občianske a politické práva sa tu chápajú

ako práva prirodzené a ochraňujúce slobodu jednotlivca, kým sociálne práva sú vnímané ako späté s reštrikciami, ako obmedzujúce jeho ekonomickú slobodu, slobodu trhu a posilňujúce štátnu moc a štátne intervencie. Na rozdiel od občianskych a politických práv sa sociálne práva prezentujú ako závislé od zdrojov a nákladovo náročné – to robí sociálne práva zraniteľnými najmä v obdobiach ekonomickej recesie, ako aj v obdobiach, keď sa zdôrazňuje potreba a požiadavka zvýšenia ekonomickej konkurenčnej schopnosti.

Kým občianske a politické práva majú podľa liberálov jednoznačne pozitívny efekt na utváranie a posilňovanie autonómnosti, slobody a individuálnej zodpovednosti členov spoločnosti, sociálne práva podľa nich môžu vytvárať „kultúru závislosti“, nemotivovať, ba tmiť občiansku iniciatívu, zodpovednosť a aktivitu. Liberáli často hovoria o potrebe iniciatívy jednotlivca a zdôrazňujú potrebu individuálnej zodpovednosti. Mnohí kriticky poukazujú na „úpadok morálky a zmyslu pre povinnosť“ a riešenie hľadajú v „legislatívnej úprave morálneho správania“, ktoré má podporovať aj sociálna politika.

Obhajcovia sociálneho štátu oponujú tým, že spájanie či vysvetľovanie krízy sociálneho štátu s morálkou (predovšetkým sociálne vylúčených či znevýhodnených jednotlivcov a skupín) zastiera jej väzbu s kapitálovou stratégiou väčšiny ekonomických a finančných elít. Zdá sa im, že upriamovanie pozornosti na (ne)schopnosť jednotlivca začleniť sa – najmä v zmysle uplatniť sa na trhu práce – mlčky prehliada (ne)schopnosť systému začleniť doň všetkých. Hovoria, že spájanie sociálnych práv so zamestnanosťou či podmieňovanie sociálnych dávok prácou je problematické, ak je problémom získať (dôstojnú) prácu. Pýtajú sa, či a do akej miery je komunita schopná rozvíjať tie druhy záväzkov, ktoré sa apológiami jej morálky požadujú: ide o pestovanie, pociťovanie a požadovanie záväzkov jednotlivca voči spoločnosti, ale ide aj o uchovávanie záväzkov spoločenstva voči jednotlivcom a ide aj o záväzky solidarity a empatie jednotlivcov, príslušníkov komunity navzájom. Zdôrazňujú, že nezamestnanosť najmä od konca minulého storočia nie je primárne ani vecou osobnej voľby, ani výsledkom prístupnosti či benevolencie poskytovania sociálnych dávok. Je to skôr, ako tvrdia, štrukturálna zmena a charakteristika súčasného kapitalizmu, ktorej dôsledkom je rast neistoty na trhu práce. A najmä dôvodí, že snahy oslabiť sociálne práva často – či už priamo, alebo vo svojich dôsledkoch - zasahujú aj občianske a politické práva a že bez materiálnej bázy občianstva, ktorú vytvárajú sociálne práva, je občianstvo zraniteľné. Je to redukované občianstvo.

3 Občianstvo v „zlatých časoch“ sociálneho štátu a v období jeho krízy

Problém sa však nevyčerpáva nejednoznačnosťami a odlišnosťami v rovine teoretickej a ideologickej. Z násobuje sa odlišnosťami a charakteristikami vývoja spoločensko-ekonomickej situácie.

Kým **T. H. Marshall** formuloval svoju koncepciu sociálneho občianstva v období rozmachu (*golden age*) sociálneho štátu, my dnes uvažujeme o sociálnom občianstve v podmienkach jeho krízy.

Čo charakterizovalo tento „zlatý vek“ sociálneho štátu? Hospodársky rozmach v povojnových rokoch, vysoká miera rastu a takmer plná zamestnanosť umožnila predtým nevidaný nárast životnej úrovne a kvality života jeho občanov. **Michael Ehrke** výstižne konštatuje, že to bolo obdobie umožňujúce uvádzať do života dve koncepcie sociálnej rovnosti. Po prvé: princíp sociálneho štátu, na základe a v rámci ktorého má byť všetkým občanom vo všetkých životných situáciách umožnený dôstojný život (aj keď v liberálnom type sociálneho štátu definovaný len minimálnou úrovňou). Na garantovanie tohto záväzku zaviedli povojnové vlády vyspelých európskych štátov systém štátnych sociálnych opatrení „od kolísky po hrob“, inštitucionalizoval sa systém sociálneho zabezpečenia a sociálneho poistenia. Po druhé: všetci občania, aj tí dovtedy znevýhodnení, získali prístup k spotrebnému tovaru, ktorý bol predtým vyhradený privilegovanej menšine. Občania národných štátov boli čoraz viac začleňovaní do participácie na prosperite spoločnosti, všetci sa zúčastňovali na dynamike zdanlivo nekonečne prosperujúcej konzumnej spoločnosti. (Ehrke, 2000, s. 10) Štát disponoval príslušnými nástrojmi i zdrojmi ovplyvňovania, ba realizovania svojej hospodárskej a sociálnej politiky.

A čo sa deje v súčasnosti? A aké to má dôsledky pre sociálnu politiku a sociálny štát?

4 Kríza sociálneho štátu a reformy

Už v 80-tych rokoch dvadsiateho storočia bola frekventovaným predmetom teoretických diskusií kríza sociálneho štátu, a následne sa stala aj odôvodňovaním nevyhnutnosti jeho reforiem. Hovorilo a hovorí sa o jeho kríze *finančnej*, *kríze legitimacy* a *kríze inštitúcií*.

Oslabovanie sociálneho štátu je prejavom a dôsledkom viacerých prebiehajúcich externých i interných procesov a zmien. Stručne spomeňme najpodstatnejšie:

4.1 Globalizácia

Súčasný charakter a stupeň ekonomickej globalizácie do značnej miery oslabuje národné štáty vo všeobecnosti, a osobitne menšie štáty s otvorenou ekonomikou a s relatívne vysokým stupňom závislosti na zahraničných investíciách. Globalizovaný finančný a kapitálový trh obmedzuje ich autonómnu finančnú a fiškálnu politiku. V dôsledku liberalizácie pohybu kapitálu a faktického zrušenia hraníc pre tovar a financie, ako aj v dôsledku súperenia národných vlád o zahraničné investície sa oslabujú možnosti a kompetencie národných vlád (štátov) v oblasti kontroly, regulácie a najmä získavania daňových zdrojov. To de facto znamená limitovanie zdrojov pre štátnu sociálnu politiku (redistribúciu určenú štátom). „*Moc sa oslobodila od politiky*“, konštatuje na margo tejto situácie **Zygmunt Bauman**, a hoci kapitál aj podľa jeho názoru ešte stále musí zohľadňovať lokálne faktory a moc lokálnych vlád ešte stále môže klásť medze voľnosti jeho pohybu, „*kapitál sa stal exteritoriálnym, odľahčil sa a zbavil pút mierou nevidanou, a stupeň priestorovej mobility, ktorý dosiahol, úplne postačuje na vydieranie teritoriálne viazaných politických síl, ktoré sa musia podriadiť jeho požiadavkám.*“ (Bauman, 2004, s. 36)

V miere, v akej rastú možnosti kapitálu neohraničovať svoje možnosti hranicami štátu, klesajú možnosti národných vlád stanovovať strane (najmä nadnárodného) kapitálu podmienky kooperácie. Dôsledkom je, že možnosti štátu (národnej vlády) finančne saturovať a garantovať záväzky, vyplývajúce z veľkorysej sociálnej politiky, slabnú. Kapitál týmito záväzkami viazaný nie je a tiež nie je viazaný teritoriálne. Naopak, práve súčasná mobilita kapitálu, ako zdôrazňuje **Bauman**, „*znamená nové, vo svojej bezpodmienečnosti nevidané odpútanie moci od akýchkoľvek záväzkov: od povinností voči zamestnancom, ale tiež od povinností voči slabším alebo i voči budúcim generáciám, od zodpovednosti za zachovanie životného prostredia, skrátka, táto mobilita znamená oslobodenie od povinnosti pomáhať zlepšovať každodenný život a obnovovať spoločenstvo.*“ (Bauman, 2004, s. 220)

4.2 Dualizácia trhu práce

Kým v 50-tych a 60-tych rokoch dvadsiateho storočia sa na hospodárskom raste a s ním súvisiacich benefitoch podieľali všetci občania vyspelých demokratických štátov, dnes to už neplatí. Smutným dôkazom toho je napríklad narastajúca skupina „chudobných pracujúcich“. Títo sú tiež príkladom rastúcej segmentácie a dualizácie trhu práce. Súčasný model zamestnanosti čoraz viac nadobúda charakter duálneho modelu: na jednej strane zahŕňa *primárny trh práce*, tvorený stabilnými pracovnými miestami na plný úväzok, ktoré sú dobre platené a spojené s kvalitným sociálnym zabezpečením a na druhej strane *sekundárny trh práce* zahŕňajúci pracovné zmluvy na dobu určitú, s nižšou úrovňou mzdy a sociálnej ochrany. Nové formy zamestnania a zamestnávania, ako aj celková flexibilizácia trhu práce spôsobujú, že sekundárny trh práce sa rozrastá.

Na dualizáciu sveta práce – a v konečnom dôsledku celej spoločnosti – poukazuje aj zavádzanie „daňových bonusov“². Daňový bonus (*tax credit*) je fiškálnym, aj sociálnym opatrením. Svedčí o existencii, a čiastočne aj vedie k vytváraniu kategórií zamestnancov, ktorí sú podporovaní daňovým systémom (sú výhodnejšie zdaňovaní), pretože sami nie sú schopní zabezpečiť si spoločensky akceptovateľnú minimálnu životnú úroveň z príjmu zo svojho zamestnania. Toto podkopáva integračnú funkciu mzdy a do značnej miery tak relativizuje trh práce ako jednu z kľúčových dimenzií sociálnej inklúzie.

4.3 Od pracovnej zmluvy k flexibilným formám práce

Línie, na ktorých súbežne prebieha rast sociálnych nerovností a rast neistoty sú v úzkom vzťahu s masovým rozšírením neplnohodnotných foriem zamestnania. Neoddeliteľnou stranou tejto mince je, že neisté a zle platené zamestnanie neumožňuje náležite prispievať do kolektívnych poisťných systémov. Dochádza tak k odpojeniu práce od sociálneho zabezpečenia. Výsledkom je, že „*pracujúci chudobní sa po strate zamestnania stávajú druhoradými klientmi chudobnejšieho sociálneho štátu,*“ ako výstižne poznamenáva **Robert Castel**. (Castel, 2009, s. 370)

² Teoreticky má tento model svoje základy v monetaristickej teórii, ktorej popredným predstaviteľom je Milton Friedman, stúpenec "negatívneho zdaňovania" (*negative taxation*). Ide o dopĺňanie zamestnaneckého a osobného príjmu pracovníkov až do spoločensky akceptovanej (minimálnej) výšky.

Národný sociálny štát už nie je schopný ani v hraniciach národného trhu práce, a tým menej na globalizovanom pracovnom trhu garantovať vytváranie a uchovanie plnohodnotných foriem zamestnania. A práve masové rozširovanie neplnohodnotných pracovných miest a zmlúv je jednou z hlavných príčin kritického nedostatku prostriedkov na fungovanie sociálneho štátu, ako aj kolektívnych (univerzálnych) poisťných systémov. A to v značnej miere spôsobuje krízu týchto systémov – finančnú i inštitucionálnu.

4.4 Od proletariátu k prekariátu?

Neplnohodnotné zamestnania a rôzne prekérne formy práce vytvárajú spoločenskú skupinu, ktorú vo svojej knihe *Prekariát: Nová nebezpečná trieda* (2018) britský ekonóm **Guy Standing** popisuje ako rýchlo sa rozrastajúcu sociálnu triedu, ktorá zahŕňa ľudí vystavených ekonomickej neistote, ktorí „na rozdiel od salariátu majú minimálnu dôveru ku kapitálu či štátu a ktorí nie sú, na rozdiel od proletariátu, viazaní vzťahom spoločenskej zmluvy, ktorá by im výmenou za lojalitu poskytovala určité pracovné istoty, čo bol prípad nepísanej dohody, na ktorej bol založený sociálny štát.“ (Standing, 2018, s. 25) Prekariát, ako tvrdí **Standing**, predstavuje zdroj potenciálnej spoločenskej nestability, pretože jeho vnútorná rozpoltenosť a nedostatočná participácia v rozhodovaní o veciach verejných ho môže uvrhnúť do náručia politického extrémizmu a podnieť k útokom na sociálne najslabšie a najzraniteľnejšie skupiny.

Touto argumentáciou sa **G. Standing** pridáva k tým, ktorí varujú pred deštruovaním sociálneho štátu, pretože oslabovanie sociálneho štátu zároveň považujú za oslabovanie jeho funkcie pri zabezpečovaní spoločenskej stability a demokratického statu quo.

4.5 Od solidarity k zásluhovosti

Podobu sociálnej politiky jednotlivých štátov od konca minulého storočia čoraz viac ovplyvňujú nové prvky, zavádzané do systémov sociálneho zabezpečenia a sociálnej politiky, a to najmä: rozvoj a propagovanie súkromného poistenia a komerčného pripoistenia, súkromných sociálnych služieb; zdôrazňovanie princípu osobnej zodpovednosti, zásluhovosti a výkonnosti v rétorike spoločenských elít, ako aj v praktickej politike; posilňovanie princípu zásluhovosti a výkonnosti vo vzťahu k princípu solidarity a rastúci dôraz na „aktívne sociálne politiky“.

4.6 Sociálna pomoc: od práva k oprávňujúcim kritériám

Vo vzťahu k sociálnej pomoci sa v sociálnych štátoch v súčasnosti stále javia ako určujúce štyri charakteristiky, ktoré hutne vyjadrili **Bea Cantillon**, **Natascha Van Mechelen** a **Bernd Schulte**: „*Po prvé, dávky (sociálnej pomoci) by mali byť poskytované len osobám v núdzi. Po druhé, výška dávok by mala byť stanovená na úrovni adekvátnej z hľadiska uspokojenia minimálnych štandardov a potrieb, čo implikuje, že výška dávok závisí od definície „potreby“ v danom sociálnom a historickom kontexte. Po tretie, dávky by mali byť poskytované ako právo, čo znamená, že by nemali byť poskytované ako nejaký druh charity alebo ľubovôle, ale ako zákonný nárok. Po štvrté, programy sociálnej pomoci by mali byť financované z daní a nie z príspevkov (poistenia).*“ (Cantillon, Van Mechelen, Schulte, 2008, s. 219)

Pripúšťa sa teda, že sociálne dávky majú byť poskytované ako právo, toto právo je však spravidla v praxi prístupné len pre určitú časť populácie, definovanú prostredníctvom *oprávňujúcich kritérií*.

4.7 Paradigma a požiadavka aktivácie – od „welfare“ k „workfare“

Vnášanie prvku aktivácie do sociálno-politických programov predstavuje zásadnú zmenu dovtedajšej orientácie sociálneho štátu. **Serrano Pascual** (2007) sa radí k autorom, ktorí v tejto súvislosti hovoria o zmene paradigmy – o nástupe novej *intervenčnej paradigmy* založenej na aktivácii, ktorá prináša nové chápanie základov sociálneho štátu, občianstva a spoločenskej solidarity. Paradigmu aktivácie charakterizujú tri základné prvky: Prvým je princíp individualizácie, ktorý do centra pozornosti kladie jednotlivca a nie spoločenské a štrukturálne podmienky. Cieľom intervencie a zmien nemajú byť podmienky života jednotlivca, ale práve jednotlivec. Od jednotlivca sa vyžaduje preukazovanie aktivity a zodpovednosti. Individuálna zodpovednosť teda do značnej miery nahrádza kolektívnu zodpovednosť a stáva sa aj priamym objektom politických intervencií. V konečnom dôsledku, ako upozorňuje aj **Pascual**, ide o „*depolitizáciu problému, pretože riešenia sa nehladajú v konsolidácii politických a inštitucionálnych podmienok redistribúcie, ale v ovplyvňovaní osobnej motivácie a vôle.*“ (Pascual, 2007, s. 17) S prvým súvisí druhý aspekt paradigmy aktivácie, dôraz na ekonomickú stránku občianstva. Treťou podstatnou charakteristikou je posun a príklon ku „kontraktualizácii“. Kontrakt znamená „niečo za niečo“, a ako pripomína **Pascual**, je nielen

konkrétnym nástrojom (opatrením) určitých sociálnych programov, ale aj symbolickým vyjadrením, stelesnením nového prístupu štátu k občanovi. Pôvodný sociálny kontrakt určujúci povahu občianstva tak nadobúda čoraz viac povahu iného, nového typu morálneho kontraktu, v ktorom hlavnú úlohu zohráva vzťah jednotlivca k trhu práce a z neho odvodená zásluhovosť. (Citované podľa Gerbery, 2007, s. 383)

Zásluhovosť, potreba preukazovania aktivity jednotlivca, poukazovanie na jeho morálku a adresnosť ako žiaduca charakteristika sociálnych opatrení sa zdôrazňovali a uplatňovali ako dôležitý prvok sociálnych reforiem a politik aj na Slovensku. Ako na základe výskumných zistení a analýz konštatuje **Zuzana Kusá**, v transformačnom období sa u nás „vo verejnom diskurze adresnosť vyzdvihuje ako jedna z principiálnych kvalít sociálnej politiky“ a „téma zneužívania sociálnych dávok a nedostatočnej morálky ľudí bez práce sa v ňom objavuje častejšie ako téma práva na dôstojný život.“ (Kusá, 2006, s. 285) Rozbory programových vyhlásení vlád SR od roku 1990 „dokumentujú stratu pozície ľudskej dôstojnosti a odklon od chápania spravodlivosti ako prerozdeľovania v prospech zabezpečenia všetkých v diskurze o sociálnych témach.“ (Kusá, 2017, s. 514)

5 Sociálna exklúzia ako nedostatočná (občianska) participácia

Dôležitým cieľom sociálneho štátu je posilňovanie sociálnej súdržnosti a solidarity, zabezpečovanie rovnosti príležitostí a zabraňovanie sociálnej deprivácii a exklúzii jednotlivcov i spoločenských skupín.

Do konceptualizácie a explanácie sociálnej exklúzie sa premietajú dve spoločenskovedné tradície: francúzska a anglosaská. Zjednodušene: kým anglosaské korene sa spájajú najmä s koncepciou chudoby, francúzska tradícia zohľadňuje a zvyrazňuje predovšetkým otázky sociálnej štruktúry a občianstva, ako aj problematiku participácie, sociálnych nerovností, spoločenskej súdržnosti a kohézie.

V súlade so spôsobom nášho uvažovania o sociálnom občianstve a sociálnom štáte sa núka ako prostriedok identifikácie sociálnej exklúzie **Marshallova** teória občianstva. Sociálnu exklúziu možno v duchu tejto koncepcie chápať ako upieranie alebo nerealizovanie občianskych, politických a sociálnych práv (exkludovaných) občanov. Explicitne to vyjadril **Jos Berghman** tvrdením, že „sociálne vylúčenie môže byť pochopené v zmysle odmietnutia – alebo

nerealizovania – občianskych práv.“ (Berghman, 1995, s. 19)

V „chudobovskom“ chápaní sociálnej exklúzie (najmä ak je chudoba vzťahovaná len na problematiku distribúcie príjmov a na definovanie ich „primeranej“ či „nepriemeranej“ úrovne) sa totiž vytráca podstatný význam, pôvodný kód pojmu *exklúzia*, ako ho chápe sociológia zaujímajúca sa o štruktúru moci a sociálnu nerovnosť, teda o sociálnu stratifikáciu spoločnosti. Sociálno-stratifikačné teórie exklúziu vzťahujú najmä na situáciu a proces, kedy určité skupiny prostredníctvom svojich stratégií bránia, sťažujú, či neumožňujú iným, aby získali prístup k (obmedzeným a vzácnym) zdrojom a pozíciám.

Nahradenie koncepcie chudoby koncepciou sociálnej exklúzie vyjadruje *paradigmálnu zmenu* – spoločnosť prestáva byť interpretovaná v kontexte vertikálnych nerovností a začína byť vnímaná v dimenziách horizontálnych nerovností; ako separácia verzus participácia; alebo ako „in“ verzus „out“. V centre záujmu nie je už iba samotný fakt existencie sociálnych nerovností, ale primárne sa pozornosť sústreďuje na „*mechanizmy, ktoré vytvárajú hranice medzi tými, ktorí sú a tými, ktorí nie sú členmi daného sociálneho celku, či na mechanizmy, ktoré vyraďujú jednotlivcov i celé kolektivity z hlavného prúdu spoločnosti,*“ pripomína v tejto súvislosti **Petr Mareš**. (Mareš, 2004) Posun ťažiska od chudoby k exklúzii zároveň upriamuje pozornosť na problém súdržnosti spoločnosti, ako na to upozorňujú aj **Daniel Gerbery** a **Roman Džambazovič**: „*Už nie je hlavným predmetom záujmu problém distribúcie bohatstva (komu, prečo, akým spôsobom a koľko), ale skôr problém následného oslabenia pút, ktoré spájajú spoločnosť.*“ (Džambazovič, Gerbery, 2005, s. 159)

Spájanie sociálnej integrácie s občianstvom je tiež vyjadrením snahy o „*ukončenie prechodu od elitného k univerzálnemu občianstvu*“, pripomína dôležitú charakteristiku tohto fenoménu **P. Mareš**. (Mareš, 1999, s. 165) Na rozdiel od „elitného“, z hľadiska „univerzálného“ občianstva je nevyhnutné, aby bol plnohodnotný občiansky status umožnený všetkým občanom. Zabezpečenie tohto univerzálného občianstva je povinnosťou štátu, a to najmä pomocou sociálnej politiky, sociálneho zabezpečenia a sociálnej pomoci, prostredníctvom redistributívnych mechanizmov, vrátane vyrovnávacích opatrení či pozitívnej diskriminácie.

Ak skúmame nielen stav, ale i dynamiku sociálnej exklúzie, zreteľnejšie to poukazuje na dve dimenzie: dimenziu životného cyklu jednotlivca (vnútrogeneračná dimenzia), ako aj medzigeneračnú dimenziu. Tí, ktorí sú vylúčení, sú vylúčení nielen „tu a teraz“, ale sú tiež ohrození v zmysle zlých

vyhliadok do budúcnosti – a to nielen vzhľadom na svoju osobnú životnú dráhu, ale spravidla aj vzhľadom na nich závislých rodinných príslušníkov, najmä nezaopatrených detí. Na toto poukazujú viacerí autori, najmä keď vymedzujú sociálnu exklúziu ako súbor multidimenzionálnych a vzájomne sa posilňujúcich procesov deprivácie, spojených s dlhotrvajúcim oslabovaním väzieb so sociálnym okolím a vedúcich k vyčleneniu jednotlivcov a skupín z občianskej komunity a z príležitostí, ktoré spoločnosť môže svojim členom vo všeobecnosti ponúknuť. Zabraňovať takýmto scenárom a obmedzovať takéto riziká je podstatnou esenciou, zmyslom a významom sociálneho štátu a jeho sociálnej politiky.

6 Legitimita a kríza legitimacy sociálneho štátu

Legitimita sociálneho štátu úzko súvisí aj s teóriou hodnôt, hodnotami a hodnotovým konsenzom spoločnosti.

Prechod k „postmodernej“ alebo inou terminológiou k „post-industriálnej spoločnosti“ priniesol mnohé zmeny, ktoré priamo alebo vo svojich dôsledkoch spôsobili oslabenie, ba spochybnenie mnohých hodnôt, ktoré vyznávala industriálna spoločnosť prvej polovice dvadsiateho storočia. Možno si spolu s viacerými autormi položiť otázku: Bola to iba číra náhoda, že sa trend oslabovania spoločenských pút a hodnôt stmelujúcich občanov západných spoločností, objavil práve v čase, keď hospodárstvo vyspelých západných krajín prechádzalo z modernej do postmodernej, z industriálnej do post-industriálnej, či informačnej éry?

Francis Fukuyama napríklad patrí k tým, ktorí zastávajú názor, že tieto dve skutočnosti boli spolu nerozlučne späté a že všetky oné vymoženosti, ktorými nás obdaril dômyselnejší hospodársky systém spočívajúci na informáciách, spôsobil tiež zmeny v našom spoločenskom živote a morálke. *„Kultúra silného individualizmu, ktorý na trhu a v laboratóriách plodí inovácie a rast, sa preliala do ríše sociálnych noriem, kde nahlodalá v podstate všetky formy autority a oslabilá spojivá, ktoré držia spolu rodiny, občianske spoločenstvá a národy,“* vysvetľuje **Fukuyama** v tejto súvislosti a dodáva: *„technologické zmeny, ktoré na trhu privodili tvorivú skazu (creative destruction), ako tento jav nazval **Joseph Schumpeter**, podobne rozvrátili aj medziludské vzťahy.“* (Fukuyama, 2006, s. 17)

Jednou z dôležitých otázok pre sociálne štáty v súčasnej dobe teda je, či a do akej miery budú považovať za potrebné chrániť, ako aj to, či a do akej miery

budú schopné uchrániť doterajšie spoločenské usporiadanie a hodnoty, na ktorých je toto usporiadanie založené – aj pred dôsledkami technických a ekonomických zmien, aj pred tlakom „nových“ hodnôt.

Medzi spoločenskými vedcami panuje vzácna zhoda pri vysokom oceňovaní významu právneho štátu ako jedného z kľúčových výdobytkov a úspechov západnej civilizácie. Súčasne však analytici právneho štátu poukazujú na to, že formálne právne a silné politické a ekonomické inštitúcie sú síce zásadne dôležité, samy o sebe však nie sú zárukou úspešného fungovania modernej demokratickej spoločnosti. Zdôrazňujú, že liberálna demokracia vždy súvisela, ba priam závisela od existencie určitých spoločných (zdieľaných) kultúrnych hodnôt – vyrastala z nich, vo svojich predpokladoch bola v nich zakorenená, vo svojom fungovaní ich predpokladala a vo svojich dôsledkoch ich rozvíjala. Demokratické spoločnosti fungovali tým lepšie, čím úspešnejšie sa im podarilo formálne inštitúcie prepojiť s neformálnou kultúrou a oprieť sa o ňu. *„Na formálnych inštitúciách však nie je nič, čo by samo o sebe zaručovalo, že spoločnosť, ktorej slúžia, bude i pod tlakom technických, ekonomických a sociálnych zmien naďalej vyznávať určitý druh kultúrnych hodnôt a noriem. Opak je pravdou: individualizmus, pluralizmus a tolerancia vtelené do formálnych inštitúcií povzbudzujú kultúrnemu rozmanitosti, a preto môžu zničiť mravné hodnoty, ktoré nám odkázali minulé generácie,“* upozorňuje v tejto súvislosti **F. Fukuyama** (2006, s. 24) a tým sa pridáva k autorom, ktorí hovoria, že väčšina moderných kapitalistických spoločností nemôže považovať svoje „kultúrne predpoklady“ za samozrejmé, a tiež k tým, ktorí toto považujú za (aktuálny i latentný) problém týchto spoločností.

6.1 Individualizácia a miniaturizácia občianskej spoločnosti

V naznačenom kontexte sa často kriticky spomína najmä (silnejúca) kultúra až „bezuzdného individualizmu“, ktorý oslabuje a podkopáva komunitu – súdržné občianske spoločenstvo. Komunitu (spoločenstvo) stmelujú zdieľané hodnoty, normy, spoločné skúsenosti jej členov: čím hlbšia a pevnejšia je viera a dôvera členov spoločenstva v spoločné hodnoty, tým silnejší je ich pocit spolupatričnosti. Čoraz naliehavejšou sa teda javí aj otázka, ako je fungujúca občianska spoločnosť zlučiteľná s rastom individualizmu? Pri uvažovaní nad touto otázkou sociológovia často poukazujú na fenomén, ktorý sa nazýva *mravná miniaturizácia* a ktorý v podstate reflektuje to, že ľudia sa síce naďalej zúčastňujú skupinového života, samotné skupiny, do ktorých sa združujú, sú však v súčasnosti čoraz

menej autoritatívne a vytvárajú menšiu sféru dôvery. Vo všeobecnosti potom ľudia vyznávajú menej spoločných hodnôt a skupiny spolu viac súťažia. S touto mravnou miniaturizáciou súvisí *miniaturizácia občianskej spoločnosti*.

Individualizmus patrí k základným prvkom modernej demokracie, „prílišný“ individualizmus však môže mať podľa viacerých autorov pre demokraciu nepriaznivé dôsledky. Na súvisiaci vážny problém poukazuje, parafrázujúc **Benjamina Barbera, Marián Sekerák**: *„Homo economicus sťaby chladný kalkulátor vlastného prospechu zaujímajúci sa iba o seba ohrozuje demokraciu predovšetkým preto, lebo vníma sám seba ako izolovaného účastníka trhovej súťaže, ktorý nepotrebuje súčinnosť iných občanov. Následne sa stáva neschopným myslieť v širších reláciách politického spoločenstva.“* (Sekerák, 2017, s. 195)

Ak sa rozvoľňujú väzby a uvoľňujú sa hodnoty, späté s charakterom (typom) určitého spoločenského usporiadania a sociálneho systému, stáva sa čoraz legitímnejšou otázka, na čom bude (a na čom by mal) spočívať nový spoločenský systém, či spoločenské usporiadanie v budúcnosti.

7 Občianske práva – základ integrácie moderných spoločností

Čo drží spoločnosť pospolu? Odpovede na túto otázku predstavujú bohatú časť „zlatého fondu“ (nielen) sociológie. Stručne a zjednodušene: u kmeňových spoločností je spojivom spoločnosti krvné puto príbuzenstva. Deľba práce vytvára ekonomickú integráciu, ktorá presahuje hranice príbuzenstva. Namiesto integrácie pomocou príbuzenstva vzniká organický systém hierarchicky usporiadaných vzťahov, v ktorom každý stav plní svoju špecifickú funkciu a podieľa sa tak na spoločenskom celku. **Durkheimovu** terminológiou povedané, mechanická solidarita je nahradená solidaritou organickou. Reformácia v 16. storočí opúšťa myšlienku stavovsky odstupňovaných náboženských povinností a vytvára pre všetkých rovnako záväznú etiku založenú na zodpovednosti slobodného jednotlivca pred Bohom. Osvietenstvo radikalizovalo reformáciu tým, že nahradilo Boha univerzálnym rozumom a hlásalo rovnaké práva všetkých ľudí a ich právo (slobodu každého) na „sebauskutočnenie“. Občianske práva vytvorili jadro občianskej komunity založenej na občianskom princípe. Je to komunita jednotlivcov, ktorí majú rovnaké práva nezávisle na ich pôvode a príslušnosti k partikulárnym skupinám. *„Občianske práva a ľudské práva predstavujú všeobecný hodnotový záväzok, ktorý sa stáva médiom kultúrnej integrácie*

moderných spoločností“, vyjadruje ich grandiózny dejinný význam **Richard Münch**. (Münch, 2004, s. 68)

Solidárne väzby v žiadnej spoločnosti nie sú – ako nám odkazujú teoretici a ukazuje prax – garantované raz a navždy. Ergo: aj post-industriálne spoločnosti musia opäť a opäť svoju integráciu produkovať z veľkého množstva zdrojov. Tak ako existuje ekonomický rast (vývoj), analogicky existuje i akýsi „integratívny rast“ (vývoj) modernej spoločnosti. Ten závisí od existencie a fungovania príslušných inštitúcií, systémov sociálneho zabezpečenia a poistenia, od legislatívnych noriem, ako aj od legitimacy a opätovného legitimizovania špecifických kultúrnych hodnôt. Vývoj integrácie spoločnosti je tradične spätý s vývojom sociálnej solidarity. Ak má byť „vývoj solidarity“ rastom, musí sa v konkrétnych situáciách každodenného života prejavovať garanciou práv a povinností a konkrétnymi vzťahmi kooperácie. Analogicky ako ekonomický rast, aj rast sociálnej solidarity a integrácie závisí od aktivít, iniciatív a inovácií všetkých relevantných aktérov (vrátane sociálneho štátu).

Charakter súčasných zmien však neprejudikovali ani mnohí teoretici, vizionári post-industriálnej spoločnosti, keď o nej hovorili ešte začiatkom druhej polovice dvadsiateho storočia. Nerátali s takými hlbokými premenami na trhu práce a už vôbec nepredpokladali také problémy verejných systémov poistenia a snahy o privatizáciu celých segmentov dovtedy spravovaných sociálnym štátom.

V súčasnej post-industriálnej spoločnosti sa stále viac prehľbujú sociálne nerovnosti a zostrujú sociálne rozdiely. *„Opúšťame spoločnosť spojitou odstupňovaných nerovností a zapadáme stále hlbšie do úplnej majetkovej, mocenskej a sociálnej nesúmerateľnosti,“* výstižne poznamenáva na margo súčasného vývoja český sociológ **Jan Keller**. (Keller, 2010, s. 9)

8 Základy legitimacy sociálneho štátu a jeho sociálnej politiky

Piliere legitimacy sociálneho štátu sa opierajú o spoločné základné hodnoty založené na princípoch občianskej rovnosti, spoločenskej solidarity a istoty pracovného príjmu; a predpokladajú zdieľanú vôľu zlúčiť ekonomickú efektivitu so sociálnou spravodlivosťou. Sú založené na špecifickej koncepcii solidarity, ktorá je viac kolektívna ako individuálna a predpokladá určitú redistribúciu. Čiastočne vychádzajú z **Bismarckovho** modelu úzko sa vzťahujúceho k práci (a vnútrotriednej solidarite) a súčasne prostredníctvom **Beveridgeovho** modelu a jeho kritérií potrebnosti a univerzálnosti zdôrazňujú národnú a spoločenskú

(medzitriednu, občiansku) solidaritu.

Napriek tomu, že reflektovaná kríza sociálneho štátu a z tejto reflexie vyplývajúce reformy viedli v ostatných desaťročiach k jeho oslabeniu a „zoštlhneniu“, zostáva sociálny štát kľúčovým garantom a realizátorom sociálnej dimenzie občianstva.

Redistribučná funkcia sociálnej politiky, v Európe zavedená a legitimizovaná, má stále podporu veľkej časti občanov, ktorí uznávajú jej pozitívny význam nielen zo sociálneho, ale aj ekonomického hľadiska (z aspektu spotreby, kúpyschopnosti, zamestnanosti), ako aj z hľadiska zabezpečenia spoločensky žiaducej miery sociálnej kohézie.

Redistribučná funkcia sociálnej politiky sa však v súčasnosti kombinuje s funkciou a požiadavkou reintegrácie nezamestnaných na trh práce a „aktivizácie“ príjemcov sociálnych dávok, zohľadňujúc a zdôrazňujúc čoraz viac požiadavku zásluhovosti a logiku finančnej racionalizácie nad ideu kolektívnej solidarity.

Na druhej strane sa však diskutuje o princípe a potrebe implementácie minimálnych univerzálnych všeobecných sociálnych práv nespojených s prácou, respektíve neviazucich sa na status zamestnanca, ale na status občana. V súvislosti s právami, ktoré by sa viazali na občiansky status sa začínajú objavovať napríklad experimenty so zavedením nepodmieneného základného príjmu.

Napriek stálym diskusiám o „kríze legitimacy“ sociálneho štátu, ako aj napriek potrebnosti a všeobecnosti už realizovaných či ešte zamýšľaných reforiem v sociálnej oblasti, ktoré ho čoraz viac redukujú, ostáva podpora zmyslu a funkcií sociálneho štátu a jeho sociálnej politiky relatívne silná u občanov vo všetkých európskych štátoch. Zrejme to súvisí aj s existenciou a dôsledkami (post)moderných rizík ako je rastúca neistota na trhu práce či oslabenie ochrannej funkcie rodiny.

Záver

Blahodarné účinky sociálneho štátu nemožno redukovať na blaho jeho jednotlivých občanov. Sociálna politika a sociálne zabezpečenie výrazne prispievajú k stabilite spoločenského systému a k jeho legitimizácii. Posilňujú vzájomnú občiansku lojalitu, ako aj lojalitu občanov voči štátu. Sociálny štát ako stelesnenie realizácie občianskych a ľudských práv predstavuje hodnotový základ kultúrnej integrácie a kultúry moderných demokratických spoločností.

Sociálne práva zohrali špecifickú úlohu v histórii Európy. V rámci demokratických európskych štátov sa, najmä v rokoch povojnového hospodárskeho rozmachu, vybudoval systém politických i mimopolitických inštitúcií na garanciu občianskeho statusu a na realizáciu občianskych práv občanov týchto štátov v plnosti všetkých troch dimenzií občianstva – občianskych, politických i sociálnych práv. Súčasnosť však konfrontuje tieto inštitúcie s novými výzvami. Oslabuje a spochybňuje (reformuje) sa sociálny štát.

Občianske sociálne práva boli – a v podstate stále sú – v princípe inštitucionalizované prostredníctvom a v rámci národného sociálneho štátu. „Sociálna otázka“ v období globalizácie a integrácie na jednej a decentralizácie národných štátov na druhej strane obsahuje aj túto dôležitú dimenziu: kto, v akej miere a akým spôsobom bude participovať na garantovaní sociálnej dimenzie občianstva.

Otvára sa otázka budúcej podoby sociálneho štátu, budúcej podoby sociálneho občianstva ako aj euroobčianstva.

Literatúra:

- BAUMAN, Z. 2004. *Individualizovaná spoločnosť*. Praha: Mladá Fronta, 2004. ISBN 80-204-1195-X.
- BERGHMAN, J. 1995. Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework. In G. ROOM (ed.). 1995. *Beyond the Threshold*. Bristol: Policy press, 1995.
- CANTILLON, B. – VAN MECHELEN, M. – SCHULTE, B. 2008. Minimum Income Policies in Old and New Member States. In Alber, J. – Fahey, T. – Saraceno, Ch. (Eds.). 2008. *Handbook of Quality of Life in the Enlarged European Union.*, London: Routledge, 2008. Ebook: 978 0203936306.
- CASTEL, R. 2009. *La montée des incertitudes. Travail, protections, statut de l'individu, Seuil, coll.* Paris: La couleur des idées, 2009. EAN: 9782020510424.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M. 2009. *Sociálny štát: občianstvo, práva, začlenenie*. Sládkovičovo: Vysoká škola v Sládkovičove, 2009. ISBN 978-80-89267330.
- DŽAMBAZOVIČ, R. – GERBERY, D. 2005. Od chudoby k sociálnemu vylúčeniu. In: *Sociológia*, roč. 37, č. 2, s. 134 – 170.
- EHRKE, M. 2000. Tretia cesta a európska sociálna demokracia / autor: Michael Ehrke. - Bratislava: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2000. - 31 s. = 1650 KB, PDF-File. - (FES analýzy) Dt. Ausg. u.d.T.: Der Dritte Weg und die europäische Sozialdemokratie - Electronic ed.: Bonn: FES Library, 2003. Prístupné na internete: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/vifaost/c01-00601.pdf>.

- FAULKES, K. 2000. *Citizenship*. London: Routledge, 2000. ISBN 0-415-19634-5.
- FUKUYAMA, F. 2006. *Velký rozvrat. Lidská přirozenost a rekonstrukce společenského řádu*. Praha: Academia, 2006. ISBN 80-200-1438-1.
- GERBERY, D. 2007. Princíp aktivácie v sociálnej politike a jeho vzťah k zmiernovaniu chudoby a sociálneho vylúčenia. In *Sociológia*, roč. 39, č. 5, s. 383 – 409.
- KELLER, J. 2010. *Tři sociální světy*. Sociální struktura postindustriální společnosti. Praha: SLON, 2010. ISBN 978-80-7419-031-5
- KUSÁ, Z. 2006. Boj s chudobou a súdržná spoločnosť. In 2 - Kusá, Z. – Džambazovič, R. (Eds.). 2006. *Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe*. UNESCO NK MOST, Bratislava: SÚ SAV, 2006. ISBN 80-855544-43-1.
- KUSÁ, Z. 2017. Za hranicou solidarity. Obhajovanie princípu dôstojnosti pre všetkých. In *Sociológia 2017*, roč. 49, č. 6, s. 507 – 541..
- MAREŠ, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: SLON, 1999. ISBN 80-65850-61-3.
- MAREŠ, P. 2004. Sociální exkluze a inkluze. In Sirovátka, T. (Ed.). 2004. *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: MU FSS, 2004.
- MARSHALL, T. H. 1991. Citizenship and Social Class. In Marshall, T. H. – Bottomore, T. 1991. *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press, 1991. (originally published in 1950, Cambridge).
- MÜNCH, R. 2004. Elemente einer Theorie der Integration moderner Gesellschaften. Eine Bestandaufnahme. Frankfurt am Main: Suhrkamp. In Šubrť, J. a kol. 2007. *Soudobá sociologie I*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-24612-75-1.
- SEKERÁK, M. 2017. Koncepty občianskej participácie a participatívnej demokracie nazerané teoretickou optikou. In *Sociológia*, roč. 49, č. 2, s. 179 – 202.
- SERRANO-PASCUAL, A. 2007. Reshaping Welfare States: Activation Regimes in Europe. In Serrano-Pascual, A. – Mangnusson, L. (Eds.): *Reshaping Welfare State and Activation Regimes in Europe*. Brussels: Peter Lang Publishing Group, 2007.
- STANDING, G. 2018. *Prekariát. Nová nebezpečná trieda*. RUBATO, Praha. ISBN 978-807705-64-3.